

*Էսթեր ԽԵՄՉՅԱՆ**ԱՌԱԾ-ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐԸ, ԵՐԴՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴԱՐՉՎԱԾՆԵՐԸ
ՈՐՊԵՍ ԿԱՅՈՒՆ ԲԱՆԱՁԵՎԵՐԻ ԱՏԱԴՁ ԿԱՐՄԻ
ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ*

Առածային մտածողության ինքնատիպությունը հնարավորություն է ստեղծում հեքիաթապատման դրվագների խորքային, թաքնված հատկանիշների վերհանմանն ու մեկնաբանմանը՝ ըստ պատումի տեղայնացված պահանջների: Ըստ այդմ, պատմագագադրական յուրաքանչյուր տարածաշրջան առաջադրված խնդիրը լուծում է սեփական բարբառի և խոսվածքի հնարավորության սահմաններում կիրառելով տեղական ասույթաբանական-բանաձևային միավորներ: Այս տեսակետից Կարսի տարածաշրջանի հեքիաթներում ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերը հմտորեն կիրառվել են հեքիաթի համատեքստում՝ նպաստելով պատումի հերոսների գործողությունների և անհատական բնութագրումների դրական ու բացասական պատկերմանը:

Քննության առնելով ասույթաբանական ժանրերի՝ առած-ասացվածքների, երդումների, դարձվածների և բարբառային տարաբնույթ արտահայտությունների կիրառությունը Կարսի հեքիաթներում՝ փորձենք բացահայտել դրանց կիրառման դրդապատճառներն ու խաղացած դերը հեքիաթի կառուցվածքում:

Առած-ասացվածքները համայնում են հեքիաթային կայուն բանաձևերի շարքը և իրենց իմացական ու ճանաչողական բնույթով հնարավորություն են տալիս բնորոշելու հեքիաթի հերոսների վարքագիծը, գործողություններն ու իրադարձությունները գնահատելու և ամփոփելու եզրակացություն-բանաձևով:¹ Առած-ասացվածքների այլաբանական իմաստի, վերաիմաստավորված փոխաբերական արժեքի, փաստերի ընդհանրացման կարողությունների բնույթը նպաստում է դրանց առատ կիրառմանը հեքիաթների թե՛ սկզբնամասում, թե՛ միջնամասում և թե՛ եզրափակիչ հատվածում:

Կարսի հեքիաթներում հիմնականում կիրառվում են հերոսի վարքագծի դրական և բացասական հատկանիշների բարոյախրատական գնահատմանն ուղղված առած-ասացվածքներ, որոնք լավագույնս բնութագրում են տվյալ պահն ու հերոսին: Օրինակ՝ «Տղեն փոր ու փոշման կերթա տուն, չայրեն կախ, էնպես, օր

¹ Խեմչյան Է., *Տավուշի ասույթաբանական բանահյուսությունը (ըստ 1970-90-ական թթ. հավաքած նյութերի)*, Հայ գիտական բարբառագիտության 100-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի հողվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատարակչություն, Եր., 2015, էջ 189-205:

լուն երեսից ընկնի, հազար կըտոր կեղնի»:² Կամ՝ «Շատ լավ կեղնի, մենծի խոսքը անկաջ չէնողի ոտքը քարին կուքա: Հըլը էնքան բալ-բալեք քաշես եղ ճուղի էրեսեն»:³ Դժվար է պատկերացնել, թե իր միկրոսկոպիկ չափերով լուն ինչպես պետք է հազար կտոր լինի, սակայն երեսից գետնին ընկնելու տարածության և անկման արագության մասին ժողովրդափորձառական գիտելիքներն ապահովել են համեմատության եզրը՝ հնարավորություն տալով ընդգծելու հերոսի անկումային տրամադրության գերադրական չափը, որը հակադարձ համեմատական է լվի մեկ հազարերորդական մասի հետ:

Հաջորդ օրինակում այլաբանական բանաձևը մատնանշում է այն հերոսին, որը, անտեսելով տարեցի ու փորձառուի խորհուրդը, անհաջողության է մատնվում: Իր էությանը այս բանաձևը «չգրված օրենքի» նշանակություն ունի, որը ոչ միայն բանավոր ավանդվել է, այլև կիրառվել է կենցաղում, ընտանեկան և հասարակական հարաբերություններում:

Որոշ առած-ասացվածքներ իրենց նշանակությամբ ու հեքիաթային իրադրությունները բնութագրող առանձնահատկությամբ ձեռք են բերում կայուն բանաձևի արժեք և դառնում ցանկացած հեքիաթի նմանօրինակ երևույթների ներկայացման չափանիշ և կարող են նույն ձևակերպմամբ կրկնվել տարբեր հեքիաթներում: Օրինակ՝ «Դամբրդողրան, էսոր ես մեռե, թե՛ էրեկ, ուշքը կերթա»:⁴ Կամ՝ «Մերը կըսե.՝ Ես քեզի չըսեցի՞, օր հում կաթնակերին էյթիբար չկա, տեսա՞ր, օր իմ ըսածը էղավ»:⁵ Ժողովրդական պատկերացումներում և ասույթաբանության մեջ կաթնային սնուցումը դիտարկվում է ն՛ դրական, և՛ բացասական մոտեցումներով, ըստ որի՝ տարբերակվում են «հալլա կաթնակեր», այսինքն՝ առաքինի և «հարամ կամ հում կաթնակեր», այսինքն՝ տհաս և անվստահելի անձ: Այս դեպքում հեքիաթի հերոսի վարքը ներկայացվում է այլաբանորեն:

Հասարակական սանդղակում կնոջ ստորակարգ և իրավագուրկ վիճակը ցայտունորեն արտահայտվել է նաև առած-ասացվածքներում: Այդ իսկ պատճառով կին-հերոսների վարքագիծը, բացասական հատկանիշները, հասարակության մեջ ստորադաս վիճակն ընդգծելու համար հեքիաթներում բանասացները հաճախ դիմում են առած-ասացվածքների օգնությանը, օրինակ՝ «...խընդա գը: «Դորդ կըսեն, օր կընկա մազերը էրկան է, խելքը՝ կարճ, ավելի մեջ հոգի կեղնի»,- կըսե Ջանսրզը»:⁶ Կամ՝ «Էն ծեր մարդը էլի կուգա, ժամի պատը կպակե, կըսե.՝ Աստված, դու կնկա շատից հեռու պահես:

Փինաջին կըսե.-Ամեն, ամեն»:⁷ Կամ՝ «Էդոր համար կըսեն՝ կընգա բերանը չիր չի թըռչըվի»:⁸ Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ խելքը, խելացիու-

² Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, Կազմողներ՝ Ս. Հարությունյան, Է. Խեմյան, Մ. Խեմյան, Ա. Պողոսյան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2013 (հետայսու՝ Կարս), «Չոփճու տղի հեքիաթը», № 5(5), էջ 59:

³ «Չոփճու տղի հեքիաթը», № 5(5), Կարս, էջ 59:

⁴ «Օխտ ախպոր քուրը», № 10(10), Կարս, էջ 90:

⁵ «Ասլանգադեի հեքիաթը», № 11(11), Կարս, էջ 102:

⁶ «Ջանսրզը», № 8(8), Կարս, էջ 78:

⁷ «Կնկա շատը», № 59(59), Կարս, էջ 294:

թյունը (նաև անհեռատեսությունը) պայմանավորված են կնոջ մագերի երկարությամբ, հետևաբար կարճամագ տղամարդն առավելություն ունի և գերադաս է: Մա պատմականորեն ձևավորված և կնոջը պարտադրված սոցիալական անհավասարության կարծրատիպն է, որը կինը խորամանկությամբ, խաբեությամբ, լաչառությամբ, բամբասկոտությամբ փորձել է հաղթահարել:

Մակայն պատումներում հաճախ ընդգծվում է, որ կինը ոչ միայն խորամանկ է, բամբասկոտ ու անզգամ, այլև կարող է համադրել իր ազահ ամուսնու և խեղճուկրակ մշակի անտրամաբանական գործողությունների հետևանքով առաջացած տրագիկոմիկ վիճակի փաստերը և դիպուկ եզրակացություն անել. «Աղի կընիզը մըջկին աշեց, աշեց, ըսավ.– *Հա քու խելքը, հա աղի խելքը ու իմ պորդի խելքը մեկ է*»⁹ Դրանով իսկ հավասարության նշան դնելով տարաբնույթ անհեթեթ արարքների միջև՝ ընդգծելով դրանց ոչ տեղին լինելը և կասկածի տակ դնելով տղամարդու կարծեցյալ առավելությունը:

Մեծ մասամբ Կարսի հեքիաթներում կիրառվում են բարոյախրատական առած-ասացվածքներ՝ որպես հեքիաթային գործողությունների եզրափակիչ ամփոփում, որը միաժամանակ նաև ուսուցողական նպատակ է հետապնդում, օրինակ՝ «Թագավորը կըսէ.– Աղջիկս, ի՞նչս կրնամ խրատէ: *Կաթի հետ մտածը հոգու հետ դուս կուգա, սնին սապոնը ի՞նչ անէ, խնին՝ խրատը*»:¹⁰ Կամ՝ «...Էսման օյին խաղցավ գըլխուս: *Աստծու արդարութենը չի կորի, լավութեն էնողի լավութենը չի կորի, գուլում էնողին գուլում ռասս գուգա*»:¹¹

Հեքիաթի ընթացքից բխող եզրակացություն-առած-ասացվածքներն առավելապես բնորոշ են հեքիաթապատումի ավարտին: Հեքիաթի եզրափակիչ կայուն բանաձևերին հավելելով՝ դրանք արժևորում են հեքիաթի դերը՝ դրան վերագրելով նաև բարոյախոսությամբ ու խրատներով բարոյական արժեքներ ուսուցանելու կարևոր ու գործնական առաքելություն, օրինակ՝ «Թագավորը կընիկն էլ, էշն էլ կուտա էս մարդուն, ճամբու կը դնէ: Քոռին էլ կը վոնդէ, թե.– Կորի, գնա, էդոր հըմար են ըսել՝ *քոռից, թոփից, քաչալից հեռու փախէք*»:¹² կամ՝ «Ղորթ է ըսած՝ *լավութեն էրա՝ դենդը գուգա*: Էդ չոփչին կատվի ձագին, շան թուլին ու օձի ձագին հացի փարեն տըվել է էդ խուլիկաններին, իրանք անոթի էին մընացէ, էդոնց փըրկէ կը: Հըմը են էլ ըսեմ՝ շունը, կատուն ու օձը՝ էդոնք էլ, *տակը չը մընացին, իրանք էլ իրանց լավութենը էրին: Բարին բարության հետ է, չարը՝ չարության*»:¹³

Հեքիաթային եզրափակիչ բանաձևերում կիրառվող առած-ասացվածքները կառուցված են «բումբերանգի էֆեկտի»՝ չարի ու բարու ելման կետին վերադառնալու առանձնահատկությամբ, սովորաբար լավատեսական տրամադրվածություն ունեն, ավետում են բարու հաղթանակը և չարի կործանումը:

⁸ «Էրկու կըճուճ օսկին», № 68(68), Կարս, էջ 308:

⁹ «Չախորդ մարդը», № 66(66), Կարս, էջ 301:

¹⁰ «Թագավորի աղջկա և գող Ասլանի հեքիաթը», № 24(24), Կարս, էջ 155:

¹¹ «Չոփչին», № 20(20), Կարս, էջ 145:

¹² «Քոռի շարը», № 57(79), Կարս, էջ 292:

¹³ «Չոփչին», № 20(20), Կարս, էջ 145:

Արդեն կիրառությունից գրեթե դուրս եկած չափածո եզրափակիչ բանաձևերում ևս առած-ասացվածքները մեծ դեր են ունեցել: Դրանք ոչ միայն ամբողջացրել ու հստակեցրել են ասվելիք եզրակացությունը, այլև հնարավորություն են տվել միտքը չափածո վերարտադրելու: Օրինակ՝ «Մեկն էլ վերցնե՛ կրսե՛:

Օջխար ու կով բիթթուն կթուկ,
Ասիկ ալ ան չէ, ատիկ ալ ան չէ,
Խուփ գլորավ, գտավ պուտուկ,
Ասիկ ալ ան չէ, ատիկ ալ ան չէ:

Նոր կը տեսնին, *օր գեշը գեշին գտել է*, պսակեն, կտոնեն կերթան»¹⁴:

Բնագրերի դիտարկումից ակնհայտ է դառնում, որ Կարսի հեքիաթներում առած-ասացվածքները իրագործել են բարոյախրատական, ուսուցողական, գեղարվեստական խնդիրներ և ծառայել որպես ատաղձ ավանդական կայուն բանաձևերի ձևավորման ընթացքում:

Կարսի հեքիաթներում բանասացները երբեմն օգտագործել են նաև թուրքերեն առածներ, որոնք փոխադարձ շփումների և ազդեցությունների հետևանք են: Ինչպես հավաստում է Կարսի առածներից մեկը. «Թուրքը անիձած է, խոսքը օրշնած է»,¹⁵ որում ընդգծված է խոսքի դրական դերը՝ անկախ ազգային պատկանելությունից: Թուրքերի հետ ունեցած պատմական, քաղաքական, կենցաղային շփումներն անդրադարձել են բանահյուսական սյուժեների վրա:

Բանասացներից ոմանք կա՛մ տիրապետել են թուրքերենին, կա՛մ էլ վերարտադրել են այնպես, ինչպես լսել են, ուստի երբեմն պատումներում օգտագործել են թուրքերեն բառեր, արտահայտություններ, առած-ասացվածքներ, օրինակ՝ «Թագավորի աղջիկը էս օր կը տեսնի, ճըչա ու կընկնի գետին, կուլա, կը ողբա, մագերը կը պոկոտե, հըմա ի՞նչ կընա էն: *Գետտի գյուլ, գետտի բըլբուլ, իստար աղլար, իստար գյուլ* (գնացողը գնաց, էլ ետ բերել չի էղնի)»:¹⁶ Կամ՝ «Կերթան Շեհրուտունը, կը տեսնին, օր դուռ ու փանջիրա՝ փակ, մարդ չկա՝ *լալա քոչմիշ, յուրդի բոշ* (կակաչը գաղթել է, տեղը դատարկ է)»:¹⁷

Հեքիաթներն ու սիրավեպերը կազմում էին Կարսի աշուղների կատարողական երկացանկի զգալի մասը: Շրջիկ հայ և թուրք աշուղները հավասարապես հանդես էին գալիս թե՛ հայկական, թե՛ թուրքական գյուղերում, հետևաբար իրենց պատումներով նպաստում էին հայերենի և թուրքերենի միախառնմանը: Բանասացներից ոմանք որպես իրենց պատումի սկզբնաղբյուր մատնանշում էին շրջիկ կամ տեղացի աշուղից լսած և սովորած լինելու հանգամանքը, որով և պայմանավորված էր թուրքերենի առկայությունը հեքիաթապատման մեջ: Ավագ սերնդի բանասացների պատումներում հանդիպող թուրքերեն առած-ասացվածքներն ու արտահայտությունները կրտսեր սերնդի բանասացների պատումներում իրենց տեղը զիջել են հայերեն համարժեքներին:

¹⁴ «Ասիկ ալ ան չէ», № 72(72), Կարս, էջ 312:

¹⁵ Կարս, Առած-ասացվածքներ, № 291(833), էջ 552:

¹⁶ «Փիր Ահմադի հեքիաթը», № 4(4), Կարս, էջ 54:

¹⁷ «Մեհրի և Շեհրի», № 46(46), Կարս, էջ 276:

Կարսի հեքիաթներում ասույթաբանական ժանրերից օգտագործվում են նաև երդումները: Երդումները՝ որպես ցանկության խոսքեր, կոչված են դիմացինին հավաստիացնելու ասացողի իրավացիությունը: Դրանց հիմքում նույնպես ընկած է խոսքի հմայական գործության գաղափարը, որին հենվելով՝ ասացողը վկայակոչում է անտարկելի ու հանրության կողմից ընդունված սրբություններ: Հեքիաթասացությունը միաժամանակ ունկնդրին գիտելիքներ է հաղորդում տարաբնույթ երդումների գոյության մասին, ըստ որի՝ ենթադրվում է, որ կան երդման բանաձևեր՝ դիմացինին մոլորության մեջ գցելու, ճշմարտությունը կեղծելու համար (կեղծ կամ սուտ երդում) և կան սուրբ արժեքներ, որոնց վկայակոչումն արժանահավատ է դարձնում երդվողի խոսքը, օրինակ. «Ինչքան երդում կուտե, թե թող, ես քուկդ եմ, դու՝ իմը, չհավատաս: Եթ օր կըսե՝ *հացն ու գինին, տեր կենդանին վկա*, բան չես ըսե»:¹⁸

Երդման հմայական բնույթը ենթադրել է տալիս, որ այն ուղեկցվել է խոսքը լրացնող ծիսական շարժումներով: Դրա կիրառման տեղը, ժամանակը, միջավայրը խիստ կանոնակարգված չեն և օգտագործվում են ըստ պահի անհրաժեշտության: Դատելով հեքիաթներում առկա երդումներից՝ ակնհայտ է դրանց կապը հնագույն հավատալիքներին, հատկապես դրանց կիրառությունը պայմանավորված է բազմաբնույթ ոգիների գործության նկատմամբ ունեցած երկյուղի ու հավատի գիտակցությամբ: Որպես երկրագործական մշակույթի տարրեր՝ հայկական միջավայրում հացի ու գինու պաշտամունքի արմատներն աղերսվել են նախնական բնապաշտական ըմբռնումներին:¹⁹ Հաց, գինի, տեր կենդանի եռամիասնությամբ երդման գործառույթը եռակի համոզիչ ու արժանահավատ է դարձնում երդվողի խոսքը: Հացը մեռնող և հարություն առնող ցորենհատիկի վերջնական դրսևորումն ու սրբազան կենդանություն պարգևողն է: Գինին, ըստ ավանդության²⁰ ու հնագույն ընկալումների, մարդասպան և ոչնչացնող էության կրող է, որի հետագա օգտագործման փորձառությունը հանգեցրել է չափավոր քանակի կիրառման օգտակարությանը: Գինու կենդանարար հատկությունն ամփոփված է չափավոր քանակի մեջ: Վերոհիշյալ հատկությունների շնորհիվ հացն ու գինին ընկալվել են որպես հավատալիքային այնպիսի սրբազան արժեքներ, որոնց վկայակոչումն ամրապնդում է երդման բանաձևի ցանկալի հետևանքը: Ուստի հացի և գինու վկայակոչմամբ երդումներն առաջնային դեր ունեն և խարսխված են դրանց կենդանություն պարգևող հատկանիշի վրա, օրինակ. «Էս հաճը վրգա», «Էս տակ հաճը հաչկերըս քոռնե», «Տակ հաճի կարող էլինի»,²¹ «Գինին հայի հավատն է»²²: Կենդանության բաղձալի գործառույթի գերադրական աստիճանն ամփոփված է «տեր կենդանի» բանաձևման մեջ, որը երդումը եռակի գորավոր է դարձնում: «Տեր կենդանի» արտահայտության տակ ընկալվում է հավերժական կենդանությամբ ու

¹⁸ «Յաշիֆիդան և Չնաշխարիկ», № 3(3), Կարս, էջ 49:

¹⁹ Հարությունյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 232:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԲԲՍ, Ա. Հովակիմյանի ֆոնդ, «Աշտարակի բանահյուսություն» հավաքածու:

²¹ Կարս, Երդումներ, № 5(1585), 7(1587), 22(1602), էջ 572-573:

²² Ղանալանյան Ա., Առաձանի, ՀՄՄՈՒ ԳՍ հրատ, Եր., 1960, էջ 286:

գորությանը օժտված աստվածային էությունը: Ոգիների ու աստվածների ամենուր անտեսանելի ներկայության հավատալիքը մարդուն հնարավորություն է տվել երդմամբ վկայակոչելու նրանց՝ իր ճշմարտացիությունը հաստատելու և խոստացված գործն ազնվորեն ավարտելու համար, օրինակ. «Հավատա, *երդվում եմ իմ ու քու արևով, երդվում եմ աստու աննով*, օր ես էնոր հետ լեզու չը թաթխեմ: Առավոտ բերեմ թափիմ էնեմ քեզի»:²³ Երդման համատեքստում արևի և աստծո վկայակոչումն այն բարձրակետն է, որ անառարկելի է դարձնում երդվողի խոսքը:

Երդում-բանաձևերի հատուկ խումբ են կազմում հերոսի անտեղյակությունը հավաստող կայուն կաղապարները. «Ախպերը ային-բեյին կեղնի, կըսէ-*Երկինք-գետինք, ես էս բանից խաբար չեմ*»:²⁴ Երդման սույն տարատեսակը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասում ներկայացվում է վկայակոչվողը, որի հեղինակությանը պայմանավորված են խոսքի արժանահավատությունն ու ճշմարտացիությունը, երկրորդ մասը՝ «ես էս բանից խաբար չեմ», ներկայացնում է երդվողի անտեղյակությունը, որը նրան ազատում է պատասխանատվությունից:

Կարսի հեքիաթներին բնորոշ են նաև հավատարմության երդումների կիրառումը, օրինակ. «Էրդում կուտեն՝ *մեռնին՝ իրար հետ, ապրին՝ իրար հետ*»:²⁵

Այսպիսով՝ ծիսահմայական բանաձևերի գերբնական գործության հավատալիքով է պայմանավորված հեքիաթի համատեքստում դրանց կիրառությունը: Երդում-բանաձևերը նոր երանգ են հաղորդում հեքիաթին և անհրաժեշտ հավաստիություն՝ հերոսի խոսքին:

Հայերենի բառակազմական եղանակներից մեկը բառահարադրությունն է, որը բառազանձը համալրելու ու հարստացնելու տեսակներից մեկն է:²⁶ Իմաստային և իմաստաբանական լայն ընդգրկում ունեցող մի քանի բառերի միավորմամբ ձևավորված և նոր իմաստ ձեռք բերած լեզվական բանաձև-կաղապարները հեքիաթի համատեքստում ծառայում են պատկերավորման, համեմատության, հոգեվիճակի բացահայտման, այլաբանության, ծածկախոսության և այլ առումներով: Նմանօրինակ վերաիմաստավորված կայուն կապակցություններն ընդունված է անվանել դարձված:²⁷ Կարսի հեքիաթներն առանձնանում են դարձվածների բազմազանությամբ, որոնք տեղական լեզվամտածողության և բառակապակցությունների ձևավորման հարուստ ավանդույթի արդյունք են: Կարսի տարածաշրջանի ժողովրդախոսակցական լեզվին և բարբառին բնորոշ դարձվածների բազմազանությունը հեքիաթներում ներկայացված է մի քանի տարատեսակներով.

ա) Ծածկախոսություն-այլաբանություն, որը փոխաբերական իմաստով է արտահայտում ասելիքը՝ կարծես նպատակ ունենալով կա՛մ մեղմացնել, կա՛մ ու՛մանց համար բուն ասելիքը քողարկել, օրինակ. «Կանցնի խելի վախտ, ախճկա վի-

²³ «Իմաստուն Խիկարի խրատը», № 77(74), Կարս, էջ 314:

²⁴ «Աղունիկի հեքիաթը», № 27(27), Կարս, էջ 175:

²⁵ «Հարամը բինա չի բոնէ», № 49(49), Կարս, էջ 283:

²⁶ Մարգարյան Ալ., Հայերենի հարադիր բայերը, Եր., 1966, էջ 69:

²⁷ Բեդիրյան Պ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Եր., էջ 5-12:

ճակը կը փոխվի. օրից օր *գոգնոցը կը կարճնա*,²⁸ կամ «Զաթի ինքըն էլ պատվըցել էր, *արևը կուտա սաղ մընացողներին*, տըղեն էլ դառնա կը թաքավոր»²⁹:

բ) Զգացմունքների արտահայտման վերախմաստավորված ձևեր, օրինակ. «Տեսնում եմ էտոնք ձիանը քշում են հերկերի միջով, չամոների միջով, *աչքիս լուսը թափվում է առաջս*, համա ի՞նչ կրնամ էնե»:³⁰ «Օր տեսնում եմ, *կրակը լցվում է ջանս*, համա ի՞նչ էնեմ, ձեռս ճար չկա»,³¹ «Պատավը օսկին օր կը տեսնի, *ուրախությունից ոտները գետնից կը կտրի*»:³² Բերված օրինակներում մարմնի մասերի օգտագործմամբ ձևավորված դարձվածները ոչ միայն դրանց ֆունկցիոնալ գործունեությունն են արտահայտում, այլև ընդհանրացված և վերացարկված նշանակության իմաստային տարատեսակներ են ի հայտ բերում:³³

գ) Հավատարմության, երախտագիտության, տրված խոստումը պահպանելու անհրաժեշտության՝ իմաստների այլաբանական դրսևորումներ, օրինակ. «Ումուտը հարի մեռնելը *հալալ-գուլալ դուլուղ կենե* էր թաքավորին»:³⁴ «Էլնրմ, գալըմ է ու մղաձըմ է ինքն իրան, թե. «Իսանն էլ կոդոշ ունենա՞»: *Կերցավ է էղնրմ, ընզնրմ է ջանը*, օրեցօր մաշըմ, էլնրմ է չոփ»:³⁵ Ժողովրդական մտածողությամբ և չգրված օրենքներով արված լավության երախտագիտությունը մեկ սերնդի փոխհատուցմամբ հնարավոր չէ մարել, հետևաբար հետագա սերունդներն էլ են պատասխանատվություն կրում. «Է՛, աղա ջան, էս լավությունն օր դու ընձի կենես, էս *քանի սաղ ու կենդան եմ*, էտը տակից չեմ կրնա դուս գա: *Պորտոց պորտ քեզ պարտական կը մնանք*»:³⁶

դ) Համեմատություն, որը պատկերավոր ձևով արտահայտում է տվյալ հեքիաթային պահի դրամատիզմը, օրինակ. «Հըմա Շահենշահի *սրտին դանակ գարկեյին, արուն չէր գա*»:³⁷ Կամ՝ «Համա *աղջիկը էրկու ոտը դրել է մե մաշիկի մեջ*.– Չէ՛, օր չէ, էդ բանը չի էղնի»³⁸:

ե) Կարսի հեքիաթներին բնորոշ են նաև կրկնվող բաղադրիչներով դարձվածները, որոնք շեշտում, սաստկական իմաստ են հաղորդում արտահայտված մտքին՝ ընդգծելով դրա կարևորությունը տվյալ համատեքստում, օրինակ. «Կերթա կը տեսնի, *ային-բեյին կէղնի*, կըսե...»³⁹, «Պատավը կայնե, էր տըղին *մաթա-մաթա կաշե...*»⁴⁰, կամ՝ «Մերը շատ *յալվար-յախար կընկնի*, օր էր բանը չէնե»⁴¹, «Էսի *փոր-փոշման* կերթա հոր քովը»⁴² և այլն:

²⁸ «Թափումի հեքիաթը», № 28(28), Կարս, էջ 176:

²⁹ «Փոնցիանոս թագավորի տղեն», № 32(32), Կարս, էջ 210:

³⁰ «Մինամ թագավորի հեքիաթը», № 9(9), Կարս, էջ 85:

³¹ Նույն տեղում, էջ 85:

³² «Ասլանգադեի հեքիաթը», № 11(11), Կարս, էջ 98:

³³ Մարգարյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 216:

³⁴ «Հարամը բինա չի բռնե», № 49(49), Կարս, էջ 281:

³⁵ «Կարսավերի պատմությունը», № 78(78), Կարս, էջ 318:

³⁶ «Հարամբաշին ու աղբատը», № 35(35), Կարս, էջ 234:

³⁷ «Շահենշահ և Սալվի», № 31(31), Կարս, էջ 199:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 199:

³⁹ «Ճաշիֆիդան և Չնաշխարիկ», № 3(3), Կարս, էջ 46:

⁴⁰ «Օխտ ախպոր քուրը», № 10(10), Կարս, էջ 91:

զ) Կարսի հեքիաթներում հաճախ օգտագործվող արտահայտություններից է *«հալ-հեքիաթ»* բառակապակցությունը, որի տակ ընկալվում է հեքիաթային իրողություն հիշեցնող կամ հեքիաթին համագոր պատում, օրինակ. «Էդ հարիֆը սաբախթան թեզ քընեն գէլնի, կընգան կըսէ.– Կընիզ ջան, *հալ-հեքիաթ*, էսման, էսման էրծիս տեսա, ես բըղի էրթամ էդոր ըսած քաղաքը...»⁴³:

Դարձվածներն ունեն նաև եղանակավորող առանձնահատկություն և բացահայտում են տեղական պատկերավոր լեզվամտածողության առանձնահատկություններն ու դրսևորման ձևերը:

Կարսի խոսվածքում առօրյա-խոսակցական արտահայտությունները նույնպես ենթարկվում են ոճավորման, կիրառվում են համեմատություններ, դիմացինին սիրաշահում են քաղցրախոսությամբ և այլն: Հեքիաթապատման ընթացքում բանասացն ըստ նպատակահարմարության օգտագործում է նմանօրինակ բարբառային տարաբնույթ արտահայտություններ՝ ավելի ընդգծելով և պատկերավոր դարձնելով տվյալ պահը, հերոսի վարքագիծը կամ գործողությունը, օրինակ. «Վերջապես դառա: «Էլի,-ըսի,- էրթամ *մեր տան մոխիրը քցեմ բերանս*, էլ էսաներ չը ման գամ»:⁴⁴, «Ա՛յ հազար բարի ձգի, դարվեջ բաբաներ, *դուք իմ հայիս վրա*»⁴⁵, «Էման էր զաբընել, *կաշին օր չեղնիր, էդոր օսկըռները թափիր զը*»⁴⁶: Հեքիաթապատմանը բնորոշ են հատկապես համեմատությունները և դրանց հիման վրա կատարված եզրահանգումները, որոնք ուղղորդում են հերոսի հետագա քայլերը, օգնում են ճիշտ գնահատելու պահը և կայացնելու անհրաժեշտ որոշումը. «...Էդ ի՞նչ կըսես: *Փուշը օր փուշ է, դուշը իրան քցում է էդոր տալտեն, փուշը դշին պաշտպանում է: Դու մէ փշիմ չափ էլ չկա՞ս...*»⁴⁷: Բարբառային տարաբնույթ արտահայտությունները ցայտունորեն բացահայտում են կարսեցիների բնավորության առանձնահատկությունները, զգացմունքները, լեզվական դրսևորման ձևերը, սրամտությունը, խայթող բնութագրումները, շռայլ համեմատությունները, այլաբանական պատկերների վարպետությունը: Հեքիաթների համատեքստում կիրառված ասույթաբանական ժանրերի հիման վրա ըստ պահանջի և անհրաժեշտության ձևավորվել են կայուն բանաձևեր, որոնք իրենց բնութագրական նշանակությամբ բնորոշ են հեքիաթներին, օրինակ. «Տանին զը ավագակապետի քովը, էղիկ օր աղջկան տեսնի զը, *բերենն ջուրը կէրթա, թե էրկու աչք ուներ, դառնա զը չորսը*»⁴⁸, կամ՝ «Հերը կտեսնի, օր իրան աղջիկն է, թագավորը կտեսնի, օր թագուհին է, *ըստեղ լացն ու ծիծաղը կը խառնվին իրար, կփաթթվին, կհամբուրվին: Մենակ մուլեն ու վագիրը կուռ ու էրկաթ էղած կմնան:*»⁴⁹

⁴¹ «Չոփձու տղի հեքիաթը», № 5(5), Կարս, էջ 58:

⁴² «Ժլատ թագավորի հեքաթը կամ հազարան բիլբուլ», № 1(1), Կարս, էջ 38:

⁴³ «Էրկու կըճուճ օսկին», № 68(68), Կարս, էջ 307:

⁴⁴ «Մանուկի արկածները» № 67(67), Կարս, էջ 307:

⁴⁵ «Մուլթան Մուրադի ու չորանի պատմությունը» № 77(77), Կարս, էջ 316:

⁴⁶ «Խորոզ ախպերը» № 29(29), Կարս, էջ 184:

⁴⁷ «Մեհրի և Շեհրի» № 46(46), Կարս, էջ 276:

⁴⁸ «Հարամը բինա չի բըռնէ» № 49(49), Կարս, էջ 283:

⁴⁹ «Հաջի Սայադի հեքաթը» № 30(30), Կարս, էջ 192:

Կարսի հեքիաթների քննությունը ցույց է տալիս, որ հեքիաթի պատումի և կայուն բանաձևերի ձևավորմանն ակտիվ մասնակցություն են ունենում ասույթաբանական ժանրերը, որոնք թեև ծավալով փոքր են, սակայն իրենց մեջ խտացնում են իմաստային մեծ կարողություն: Առած-ասացվածքները, երդումները, բարբառային ասույթաբանական արտահայտությունները, դարձվածները հաճախ դառնում են կայուն բանաձևերի բաղադրամասեր՝ նպաստելով դրանց իմաստի ընդլայնմանը և գործառույթների տեսակների շատացմանը: Առած-ասացվածքները ինքնատիպ «չգրված օրենքներ» և կենսափորձի վրա խարսխված իմաստուն եզրահանգումներ լինելով, ոչ միայն ձեռք են բերում կայուն բանաձևի արժեք, այլև որպես ատաղձ կիրառվում են նոր բանաձևերի առաջացման ընթացքում: Դրանք իրենց նշանակությամբ և հեքիաթային իրադարձությունների բնութագրման առանձնահատկությամբ իրագործում են մի շարք գործառույթներ (ընդհանրացնում են փաստերը, ընդգծում են հերոսների դրական և բացասական հատկանիշները, բարոյախրատական գնահատմամբ բարձրացնում են պատումի գործնական ազդեցության արժեքը և այլն): Հմայական երդումները՝ որպես կայուն բանաձևի լրացուցիչ բաղադրամաս, հեքիաթներում ներկայացնում են նախնական ընկալումների և հավատալիքների շերտը: Դրանց առկայությունը հեքիաթում խոսքի հմայական ազդեցությամբ հավաստիություն և ճշմարտացիություն է հաղորդում հերոսի խոսքին ու գործին:

Կայուն բանաձևերի ձևավորման գործընթացում անփոխարինելի դեր են խաղում դարձվածներն ու առօրյա ասույթաբանական արտահայտությունները: Դրանց կիրառումը լայնացնում է բանաձևի իմաստաբանական սահմանները, հնարավորություն է տալիս ինքնատիպ համեմատությունների, այլաբանությունների, ծածկախոսությունների, սաստկական կրկնությունների միջոցով վերաիմաստավորելու և բազմազան դարձնելու այն:

Ի մի բերելով Կարսի հեքիաթներում ասույթաբանական ժանրերի քննությունը՝ կարելի է ասել, որ դրանք նպաստել են կայուն բանաձևերի ձևավորմանը, միևնույն ժամանակ որպես գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներ ոճավորել և պատկերավոր են դարձրել հեքիաթապատումը:

ПОСЛОВИЦЫ-ПОГОВОРКИ, КЛЯТВЫ И ФРАЗЫ КАК МАТЕРИАЛ УСТОЙЧИВЫХ ФОРМУЛ В СКАЗКАХ КАРСА

___ Резюме ___

___ Э.Хемчян ___

Пословицы-поговорки, клятвы, диалектные паремиологические выражения и фразы иногда становятся составными частями устойчивых формул, способствующими расширению их смысла и увеличению видов функций. Пословицы и поговорки, будучи своеобразными “неписанными законами” и мудрыми выводами, основанными на жизненном опыте, приобретают не только значение устой-

чивой формулы, но и применяются как материал в ходе образования новых формул. Они, своим значением и особенностью охарактеризования сказочных событий, осуществляют ряд функций (обобщают факты, подчеркивают положительные и отрицательные качества героев, поднимают практическое воздействие сказки посредством моральной оценки и т.д.). Магические клятвы, как дополнительная часть устойчивой формулы, в сказках представляют собой первоначальных пониманий и верований. Их присутствие и магическое воздействие в сказке обеспечивает передачу достоверности и правдивости слова и дела героя.

В процессе формирования устойчивых формул фразы и повседневные паремиологические формулы играют незаменимую роль. Их применение расширяет семантические границы формулы, дает возможность сделать ее многообразной и переосмыслить с помощью своеобразных сравнений, аллегорий, арготизмом, усилительных повторений.

Обобщая исследование паремиологических жанров карских сказок, можно сказать, что они способствовали формированию устойчивых формул, одновременно, как художественные выразительные средства, стилизовали и делали сказки выразительными.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Խենիչյան Էսթեր Հայկի - ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության

և ազգագրության ինստիտուտ, E-mail: ekhemchyan@yandex.ru